

УДК:101.1:316. 4(575.2)(04)

Рыспаева С.Ж.

*Гуманитардык жана коомдук илимдер
кафедрасынын ага окутуучусу*

Рыспаева С.Ж.

*преподаватель кафедры Гуманитарных и
социальных наук*

Ryspaeva S.Zh.

*teacher,
department of humanities and social sciences*

*И.Раззакова атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети
Кыргызский государственный технический университет имени И. Раззакова
Kyrgyz State Technical University named after I. Razzakova*

СОЦИАЛДЫК ТОБОКЕЛДИК – СОЦИАЛДЫК ТАНДОО КАТАРЫ СОЦИАЛЬНЫЙ РИСК – КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ВЫБОР SOCIAL RISK AS A SOCIAL CHOICE

Аннотация. Макалада социалдык тобокелдик, социалдык-философиялык илимдин категориясы катары каралып, теориялык-методологиялык аспектиде талданып, социалдык тобокелдиктин коомдогу оорду, адамга, социалдык институттарга, социалдык топторго, тийгизген кесепети, ошол эле учурда анын маанилүүлүгү каралат.

Негизги сөздөр: Тобокелдик, социалдык тобокелдик, социалдык тандоо, социалдык коргоо, социалдык мамиле.

Аннотация. В статье рассматривается социальный риск как категория социально-философской науки и анализируется в теоретико-методологическом аспекте, определяется место и роль социального риска в обществе, а также последствие его влияние на людей, социальные институты, социальные группы, социум и одновременно рассматривается его значимость данной категории.

Ключевые слова. Риск, социальный риск, социальный выбор, социальная защита, социальное отношение.

Abstract. The article examines social risk as a category of social-philosophical science and analyzes it from a theoretical and methodological perspective. It defines the place and role of social risk in society, as well as its impact on individuals, social institutions, the community and at the same time considers its significance.

Key words: Risk, social risk, social choice, social protection, social attitude.

Тобокелдик терминин аныктамасы ар кайсы илимде ар түрдүү аспектиде каралып чечмеленип келет. Тобокелдик термини талдоодо, көп учурда философиялык, социологиялык, психологиялык, экономикалык жана саясий ыкмалардын алкагында короо менен чектелет.

Оксфорддун англисче сөздүгүнө ылайык, “тобокелдик” деген сөз Италияда 17-кылымдын башында пайда болгон, кийинчерээк Франция менен Англияда күнүмдүк жашоодо колдонууга тараган. Анын мааниси коммерциялык ишмердүүлүк менен байланышкан жана “сыйлыкка жетүүгө умтулуу же ийгиликсиздикке даяр туруу” дегенди түшүндүрөт.

Негизи эле “тобоколедик” деген терминди, атайын сөздүктөн карай турган болсок ал төмөндөгүчө чечмеленгенин көрө алабыз: “Иштин натыйжасынын белгисиздигинен жана ишке ашпай калган учурда, мүмкүн болуучу терс кесепеттерден турган кырдаалдын мүнөздөмөсү” [6]. Ал эми социалдык тобокелдик, бул илимий адабияттарда ар кандай илимий ыкмалардын алкагында чечмеленгенин айта алабыз, мисалга илимий жактан бул түшүнүктү изилдөөчү Жмайло А.И, төмөнкүчө чечмелейт: “Социалдык тобокелдик - калкты мамлекет тарабынан социалдык жактан коргоого муктаждыкты жараткан объективдүү социалдык маанилүү себептер боюнча, финансылык коопсуздукка, чыгымдардын көбөйүшүнө, социалдык кызмат көрсөтүүлөрдүн, муктаждыгына алып келген окуялардын пайда болуу мүмкүнчүлүгү” [4].

Тобокелдик бир катар дисциплиналардын изилдөө объектиси болуп саналат, айтсак гуманитардык жана коомдук илимдерден (экономика, менеджмент, маркетинг, социология, социалдык философия ж.б.) техникалык (кибернетика, инженерия, моделдөө, технологиялык камсыздоо ж.б.) чейин. Ошол эле учурда, тобокелдиктерди изилдөөнүн тар тармактарда адистештирилиши, дисциплиналар аралык байланыштын көйгөйүн келип чыгышын жаратат.

“Тобокелдик” деген сөздүн синонимин талдай турган болсок, ал өзүнө бир нече маанини камтыйт мисалга: коркунуч, кризис, коопсуздук ж.б. Алар аркылуу ар кандай маанилердин системаларын курууга болот. Мисалы, кытай тилинде «кризис» деген сөз «коркунуч» жана «мүмкүнчүлүк» деген эки белгини камтыйт, бул тобокелчиликти бир эле учурда эки аспектиде кароого мүмкүндүк берет. Тобокелдиктин коркунучун алдын ала билүү канчалык маанилүү болсо, мүмкүнчүлүктөрдү эске алуу да ошончолук маанилүү. Тобокелдик” түшүнүгү көпчүлүк изилдөөчүлөр макул болгон түрдө концептуалдаштыруу кыйын, себеби тобокелдиктерди концептуалдаштыруунун ыкмаларын тандоодо аларга колдонулуучу методологиялык ыкма чечүүчү ролду ойнойт. Ушуга байланыштуу тобокелдик түшүнүгү жалпы илимий категория статусуна ээ болуп, “коом”, “инсан”, “социалдык институт” сыяктуу бир катар негизги социалдык-философиялык категорияларда өз ордун ээлейт деп айта алабыз. Натыйжада, акыркы жылдарда тобокелдикти теориялык жана прикладдык жактан иликтөөлөр, изилдөөчүлөрдүн социалдык реалдуулуктун талаптарынын актуалдуу жообу болуп калууда.

Эгерде бул кубулуштун теориялык методологиялык аспектинин социалдык философия илиминин алкагында карасак же талдай турган болсок, социалдык тобокелдиктерди өткөн кылымдын 70-80-жылдардагы изилдөөчүлөрү тарабынан сыпаттаган социалдык коркунучтар жана тобокелдиктер жөнүндөгү идеялардын алкагына туура келбеген негизги концепциянын интерпретациясын кеңири кароого ачык чакырык бар экенин көрө алабыз.

Азыркы учурда тобокелдик жаатындагы бардык изилдөөлөрдү эки чоң топко бөлүп карай алабыз — прикладдык (колдонмо) жана теориялык иликтөөлөр катары. Колдонмо изилдөөлөрдө социалдык тобокелдик бул адамдын ишмердүүлүгүнүн ар кандай чөйрөлөрүндө пайда болгон

конкреттүү тобокелдик кырдаалдарды талдоого арналган. Бул жерде талдоо жүргүзүүнүн негизги ыкмалары статистика жана тобокелдиктин жагымсыз жактарын, таасиринин, кесепетинин ыктымалдуулугун эсептөө жана мүмкүн болуучу зыяндын көлөмүн аныктоо үчүн экономикалык жана математикалык моделдерди куруу болуп саналат. Ал эми теориялык изилдөөлөр тобокелдик концепциясын, тобокелдиктин коомдогу ордун жана анын заманбап социалдык дүйнө тартибине тийгизген таасирин талдоонун негизинде карай алабыз.

Социолог-теоретик Никлас Луманндын «Тобокелдик концепциясында» “тобокелдик” ыктымалдуулукту формалдуу түрдө туюнтулган кубулуш катары каралат. Социологдун пикири боюнча, өзгөчө азыркы шарттарда, «тобокелдиктен баш тартуу бул, рационалдуулуктан баш тартууну билдирет» деп белгилейт [5, 148-б.]. Натыйжада, изилдөөчү «тобокелдик феноменин коммуникациялардын маанисине ылайык гана түшүнүүдөн турган анык социологиялык мамилени» ишке ашырууну сунуштайт – башкача айтканда, инсанга карата, анын жеке кабыл алынган чечимдер жөнүндө социалдык чөйрөдө билдирүүлөрү каралат.

Социолог «тобокелдик» түшүнүгүн изилдөөдө өзүнүн көз карашын сунуштайт да, ал аныктама карама-каршы түшүнүктү аныктоодон же «айырмачылыктарды айырмалоодон» башталышы керек экендин айтат. Бул үчүн ал «тобокелдик» түшүнүгү менен «коркунуч» жана «ишенимдүүлүк» түшүнүктөрүн салыштырат. «Тобокел/коркунуч» кош-сөз катары Н.Луман «айырмачылыктарды» лингвистикалык жактан маанилерин тактоо менен аныктайт. Англис тилинде бул сөздөр кээде окшош болуп колдонулат жана алардын ортосундагы айырманы аныктоо дээрлик мүмкүн эмес экендиги айтылат. Луманндын айтымында бул түшүнүктөрдүн ортосундагы айырмачылык, келечектеги кабыла турган зыяндын белгисиздигинен кабар берерин

айтат. Автор эки мүмкүнчүлүк бар деп эсептейт. Бир жагынан караганда, мүмкүн болуучу кесепеттер жеке кабыл алган чечимдин натыйжасы катары, туура эмес тандоо менен байланышкан “тобокелдиктер” катары “тобокелчилик” жөнүндө сөз. Башкача айтканда, тобокелчиликтин кесепеттеринин себептери курчап турган дүйнөдө деп эсептелинет да, ошондо гана биз коркунуч жөнүндө сөз кылы алабыз. Коркунуч - бул кимдир бирөөнүн зыяндуу абалга дуушар болуусу. Демек, эгерде чечим кабыл алынса, анда тобокелдикти болтурбоо мүмкүн эмес, себеби тобокелчиликсиздиктен көз карандысыз болгон жүрүм-турум болбойт дегенди түшүндүрүлөт. Изилдөөчү тобокелдикти кабыл алууну социалдык көйгөй катары карайт, ага ылайык инсандын ишмердүүлүгү ага социалдык чөйрө да, бүтүндөй коом тарабынан да коюлган талаптарга ылайык жүзөгө ашырылаарын белгилейт.

Немец социологу Ульрих Бек өзүнүн ишинин алкагында “тобокелдик коому» концепциясын” иштеп чыккан [2]. Ал «тобокелдик коомунун» пайда болушунун негизги себебин 20-кылымдын экинчи жарымында башталган өндүрүштүк мамилелердин глобалдык өзгөрүүсү деп эсептейт. Мындан улам, В.Бек үчүн тобокелдик – бул биринчи кезекте технологиялык процесстер менен шартталган физикалык коркунучтун ыктымалдуулугу деп белгилейт.

Изилдөөчү технологиялык жана илимий базанын өнүгүшү менен тобокелдиктер жоголуп кетпестен, андан да көп санда өндүрүлөрүн белгилейт. Тобокелдиктер жеке адамдын өмүрүнө гана эмес, бүтүндөй коомго коркунуч келтире баштайт. Тобокелдиктерди өндүрүү ишканаларда гана эмес, ошондой эле коомдун экономикалык, саясий, социалдык чөйрөлөрүндө ишке ашырылат да, бул модернизациялык тобокелдиктердин өзгөчөлүгүнө айланат.

Тобокелдиктерди пайда кылуунун өзгөрүшүнүн маңызы – “байлыкты өндүрүү логикасы” индустралдык коомдо

«тобокелдикти өндүрүү логикасы» менен алмаштырылат [2, б. 14]. Ошентип, модернизациянын натыйжасында коом «тобокелдик коомуна» айланат деп белгилейт.

Ал эми “түзүлүш теориясынын” автору Э. Гидденс, заманбап өткөөл коомдун ажырагыс өзгөчөлүгү анын тобокелчилиги болуп саналат деп белгилейт. Энтони Гидденс азыркы дүйнөнү түзүмдүк элементтерин адамзат жараткан тобокелдиктер болгон система менен салыштырат. Окумуштуу тобокелдиктин спецификалык өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтөт: глобалдашуу жолу менен заманбап тобокелдиктердин шарттуулугу, бул өз ара көз каранды окуялардын санынын көбөйүшүнө алып келет; «институционалдаштырылган тобокелдик чөйрөлөрүнүн» пайда болушу; заманбап коомдун тобокелдиктер жөнүндө билимге толуп кетүү маселеси; коомдук системалардагы тобокелдиктерди жоюу куралы катары эксперттик билимдин жоктугу.

Э. Гидденс ошондой эле азыркы коомго «тобокелдик чөйрөсү» түшүнүгүн киргизет. «Тобокелдик чөйрөсү» төмөнкү элементтерди камтыйт: модернизациялоонун чагылдырылышынан келип чыккан тобокелдиктер; адамдын өзүнүн жеке бар болуусун рефлексивдүү модернизация менен байланыштырууга жасаган аракеттеринен улам, аң-сезимдин коркунучу жана адам жашоосунун маанисиздик сезиминин пайда болушу; аскердик технологияларды модернизациялоо жана өркүндөтүү менен шартталган адамзат үчүн коркунуч [1, б. 40–102].

Изилдөөчүлөр Арон Вилдавский жана Кен Дик өз байкоолорунун негизинде тобокелдикке болгон илимий көз караштарын социалдык-психологиялык иликтөө менен тобокелдикти инсанга карата типологиясын түзүшкөн. Алар тобокелчил инсандын бир нече түрлөрүн аныкташкан: “иерархисттер”, “эгалитаристтер”, “индивидуалисттер” жана “фаталисттер”.

«Иерархисттердин» негизги өзгөчөлүгү – тобокелчиликке байланыштуу нормаларга жана күтүүлөргө ылайык келүү, ал эми «эгалитаристтер» тобокелчиликке кабылган сырттан келген көйгөйлөргө компромиссиз мамиле, тобокелдикти чечүүдө жигердүү ишмердүүлүктүн натыйжалуулугуна бекем ишеним. “Индивидуалисттердин” негизги мүнөздөмөлөрүнө тышкы чектөөлөрдүн бузулушу менен коштолгон тобокелдикти өзүн өзү жөнгө салуу тенденциясы, тобокелдикти коркунучтун жана пайданын диалектикасы катары кабыл алуу, ал эми “фаталисттердин” - тагдырдын ага карата сыноосу катары тобокелдикти кабыл алуу кирет, тобокелдикти көзөмөлдөөнүн реалдуу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу [3, б. 268-276]

Ф. Ронже жана Д. ван дер Верфтин изилдөөлөрү социалдык коргоо чөйрөсүндөгү стандарттык социалдык тобокелдиктерди конкреттүү негиздер боюнча аныктап бул көрүнүш айрым жарандарга, адамдардын жамааттарына мүнөздүү экенин иликтөө менен кызыгууну жаратат. [3, 27-б.]. Булардын катарына төмөндөгүлөр сунушталат: карылык, майыптык; ден соолук; өндүрүштүк жаракаттар жана кесиптик оорулар; жумушсуздук; үй-бүлөлүк жагдайлар; билим берүү, окутуу; жумуш издөө; турак жайдан ажыроо.

Мындай чөйрөнүн жаралышынын маңызы – тобокелчилдиктин барган сайын көбүрөөк адамдарды өзүнө тартып, социалдык чыңалууну күчөтүү жөндөмдүүлүгү. Тобокелдик факторлордун таасири дайыма эле нормадан четтөөлөргө алып келе бербейт. Демек, реалдуу жана потенциалдуу тобокелдиктин зонасын так бөлүп көрсөтүү маанилүү болот, бул чөйрөлөрдүн ортосундагы чек аралар так аныкталбагандыктан бир чөйрөдөн, экинчи чөйрөгө өз ара өтүү мүмкүнчүлүгү бар экенин жана анын кесепети кандай болорун так айтуу кыйын экендиги айтылат.

Мисал катары, Кыргызстандагы пандемиядан кийинки абалды карай

алабыз. Кескин түрдө калк арасындагы жакырчылыктын өсүшү, саламатыктык сактоо тармагынын мындай кризисттик форс мажордук учурларга даярсыздыгы, күнүмдүк иш менен алек болуп үй-бүлөлөрүн баккан калктын жумушсуз калышы, бизнес чөйрөсүнүн күтүүсүз тобокелдиктерге кабыл болушун, адамдардын өлүмүнүн көбөйүшү, ички жана тышкы көчтүн күчөшү, реалдуу тобокелдик чөйрөнүн пайда болушунө өбөлгө түзүп, прадаменттик шайлоонун жыйынтыктары бул чөйрөнүн чыналуусун күчөткөн факторду жаратып социалдык чыналууга алып келген, натыйжада 2020-жылдын октябрь айындагы төңкөрүш келип чыккан.

Бул гипотезанын жарым-жартылай ырасталышы бизнес секторунун адабий булактарында чагылдырылган, мында “потенциалдуу тобокелдик зонасы” термини колдонулат да, аны аныктоодо пландаштырылгандан тышкары кошумча чыгымдардын пайда болушуна таасир этүүчү факторлорду баалоо маанилүү экендиги айтылат.

Коомдун конкреттүү тарыхый түзүлүшүнө, анын мамлекеттик түзүлүшүнүн жолуна, коомдо өкүм сүргөн социалдык-экономикалык мамилелердин мүнөзүнө байланыштуу социалдык абалга коркунучтарды жараткан учурлар дагы социалдык тобокелдиктер катары аныкталат. Окумуштуулар белгилегендей, социалдык тобокелдиктер коомдун өнүгүүсүнүн кадимки (нормалдуу) шарттарында пайда болот, пайда болот жана табигый түрдө (кокустан эмес) коомдун нормалдуу иштешин коштоп жүрөт. Адамдардын социалдык абалы үчүн коркунучтардын булагы болуп, коомдогу кески түрдө бийликтин башындагы байлардын эбегейсиз ресурстарга ээ болуусу менен жакырчылыктын кескин түрдө көбөйүшү, орто катмардын жоголушу, менчиктин стратификациясы, эксплуатациялоо жана социалдык түзүлүштүн өзүнөн келип чыккан башка социалдык факторлор түзөт. Азыркы учурда Кыргызстандын шартында акыркы

4 жылдын аралыгында жаштардын чет мамлекеттерге жумуш оордун издөө менен агылышы, билимдин төмөндөшү, кадрдык “ачарчылык”, келечекте мамлекет үчүн чоң социалдык тобокелдикти жаратышы толук мүмкүн. Демографиялык көрсөткүчтөрдүн төмөндөшү, калктын картаюусу, иштебеген калкка социалдык камсыздандыруу төлөмдөрүн берүү зарылчылыгы, жумушсуздуктун өсүшү жана башка терс факторлордун таасири, финансылык жана экономикалык туруштук бере албайт жана социалдык тобокелдиктерден коргоонун алгылыктуу деңгээлин кармай албайт, андыктан белгилүү тобокелдиктердин таасири социалдык коргоонун жаңы механизмдерин жана экономикалык негиздерин иштеп чыгуунун талап кылат.

Ошентип, “социалдык тобокелдик” түшүнүгүн чечмелөөдө социалдык тобокелдик көрүнгөн кырдаалдардын жана иш-аракеттердин мүнөзүн тактоо зарыл. Тобокелдиктин тигил же бул түрү социалдык мүнөзгө ээ болгон жана адамдын биологиялык табиятынан келип чыккан себептердин натыйжасы болбогон кырдаалдарда көрүнөт.

Социалдык тобокелдикти түшүнүктүн тар маанисинде карай турган болсок, объективдүү себептерден улам пайда болгон социалдык статусту бузуу тобокелдиктери, алар адамдын жеке жүрүм-турумуна жана адамдык сапаттарына көз каранды эмес болгон, коом тарабынан кайталанган массалык коркунучтар болуп саналат, мисалы, пандемиялык окуялардын коркунучу (массалык эпидемиялар, ачарчылык), аргасыз миграция, согуштар жана аскердик кагылышуулар, революциялар, улуттар аралык чырчатактар, терроризм, реформалар, башкаруу формалары, мамлекет тарабынан жүргүзүлүп жаткан саясаттын өзгөчөлүгүнө байланыштуу саясий, мамлекеттик башкаруунун тобокелдиктери ж.б.

«Социалдык тобокелдик» түшүнүгү кеңири мааниде «социалдык тобокелдик» категориясында чагылдырылган түзүмдүк

элементтерди бири экенин белгилеп кетүү менен, адамдын өзү тобокелдиктин субъектиси болуп санала тургандыгын так белилеп кеткибиз келет, муну менен бирге, бул терминдин төмөнкүчө чечмелөөнү сунуштайбыз.

Социалдык тобокелдик – адамдын жашоонун кандайдыр бир чөйрөсүнө тиешелүү тандоо, белгисиздик (тобокелдик) кырдаалындагы ишмердүүлүгү, жүрүм-туруму же алардан баш тартуусу, ошол эле учурда адамдын зарыл социалдык сапаттарга баа берүүнү талап кылган ишмердүүлүк, жүрүм-турум, социалдык факторлорду эсепке алуу жана аларга таасир эте билүү.

Макаланы жыйынтыктап жатып, илимий адабияттарды талодоонун негизинде төмөндөгүчө жыйынтык чыгарсак болот. Адам баласы социалдык коомдо жашагандан кийин, андагы социалдык институттар, топтор, социалдык байланыштар жана карым катнаш мамилелерди түзүүдө кандайдыр бир деңгээлде аларды тандоо мүмкүнчүлүгүн өзүнүн тажрыйбасына, ишенүү сезимине, келечекке позитивдүү кароо менен тандайт. Бирок бул механизмдерди түзүүдө көп учурларда тобокелдикке баруу менен иш жүргүзөт. Тобокелдиктин оң жана терс жактарын баалодо өзүнүн

тажрыйбасын таянат, бирок ага карабастан тобокелдикке чалдыгат, натыйжада адам социалдык чөйрөдөгү тобокелдиктерден эч камсыздандырылган эмес десек болот. Эң кызыгы, ар бир ойлонгон, аң сезимдүү адам тобокелдикти чындап эле сезет. Акыл-эстин деңгээлинде карапайым адам тобокелчиликти жаратуучу кубулушту кооптуу эместен ажырата алат. Бирок, азыркы дүйнөдө, жогоруда илимпоздор баса белгилегендей, тобокелдиктердин көбү көрүнбөйт. Көзгө көрүнбөгөн тобокелдиктерди аныктоо жана баалоо укугу эксперттерге таандык. Ошондуктан, азыркы учурдун негизги көйгөйлөрүнүн бири - экспертиза. Ал эми өз учурунда эксперттер дайыма эле тобокелдиктин мүнөзүнө жана анын кесепеттерине адекваттуу баа бере албастыгы менен кездешип келебиз, кесепетинде экспертиза институтуна күмөн саноону туудурат. Тобокелдиктин көрүнбөгөндүгү тобокелдикти түзгөн нерсе жөнүндө белгисиздикти жаратат да, кээ бир тобокелчилик пайда болгон учурларда калың коомчулукта саясий, экономикалык, социалдык тармактарда жүйөлүү суроо туудурат – бул саясатчылардын жана талдоочулардын кезектеги ойлоп табуусу эмеспи деген?

Колдонулган адабияттар

1. Giddens E. *Sud'ba, risk i bezopasnost'* // THESIS. 1994. Issue 5. P. 40-102
2. Бек У. *Общество риска. На пути к другому модерну*. М., 2000.
3. Д.Ван дер Верф, Ф. Ронге. *Мониторинг в России*. – М.: Интердизайн, 1998
4. Жмайло А.И. *Социальный риск: особенности определения* // Научная сессия МИФИ. – 2008. – Т. 14. – С. 57
5. Луман Н. *Понятие риска* // THESIS. 1994. Вып. 5. С. 4-160.
6. *Социальная работа: Словарь-справочник* /Ред. В.И. Филоненко. – М.: Контур, 1998.